

AVRUPA BİRLİĞİ MÜZAKERE SÜRECİNDE TÜRKİYE’NİN ÜYELİK OLASILIĞININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Semin PAKSOY*
Süleyman Bilgiç KILIÇ**

ÖZET

Bu çalışmada Avrupa Birliği (AB)’ne yeni katılmış olan bazı ülkelerin ve özellikle aday konumunda olan Türkiye’nin AB ile bütünleşmeye ne derece hazır olduğu, Maastricht ve bazı sosyo-ekonomik gelişmişlik kriterleri dikkate alınarak değerlendirilmektedir. Gerçekleştirilen diskriminant analizi ile Türkiye’nin AB ile ekonomik bütünleşmeye ne derece hazır duruma geldiği ortaya konulmaktadır. Çalışmanın sonuçları, 2004 yılı ve sonrasında AB’ye tam üye olan bir çok ülkenin AB ile ekonomik bütünleşmeye hazır olmadığını göstermektedir. Bu sonuç, AB’nin bu ülkeleri tam üyeliğe kabul etme kararının ekonomik gerçeklikten ziyade siyasi eğilimli olduğunu göstermektedir. Ancak, gelecekte tam üyelik müzakereleri sürecinde Maastricht ve Kopenhag kriterlerinin önemi göz ardı edilmemelidir.

Anahtar kelimeler: Avrupa Birliği, Maastricht Kriterleri, Diskriminant Analizi

ABSTRACT

In this study, by using the discriminant analysis economic integration of Turkey and new members of European Union (EU) have been evaluated by considering Maastricht and some economic development criteria. Result of the analysis shows that some countries which become full members after 2004 are not ready for full membership with the EU. It suggests that some decisions for becoming full member points out the political bias rather than the economic reality. Even so, in the future full membership negotiation process, the importance of Maastricht and Copenhagen criterias musn’t be neglected.

Keywords: Eroepean Union, Maastricht Kriteria, Discriminant Analysis.

*Yrd.Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi, İİBF, Yöneylem ABD, spaksoy@cu.edu.tr

**Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi, İİBF, Yöneylem ABD., sbilgin@cu.edu.tr

1. Giriş

Avrupa kıtası özellikle II.Dünya savaşı sonrasındaki tahribatı onarmak ve yaşanan ekonomik krizden çıkmak için çok çaba sarf etmiştir. Ekonomik ve sosyal sıkıntılara ek olarak Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin dünya politikasındaki etkinliğinin artması, Avrupa devletlerinin ekonomik ve siyasal açıdan birlikte hareket ederek güçlenmesi olgusunu doğurmuştur. Avrupa'da barışın sürekliliğini sağlamak ve politik etkinliğini artırmak için ekonomik, askeri ve siyasal örgütlenme başlamıştır. Bu örgütler adları ve kuruluş yılları itibari ile Avrupa Ekonomik İşbirliği(1948), Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü-NATO(1949), Avrupa Konseyi(1949), Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu(1951)'dur (Kerman,2009,s.274). 1957 yılında iki yeni topluluk daha oluşturulmuştur; gümrük birliği işlemlerini sağlayan Avrupa Ekonomik Topluluğu ve nükleer enerji çalışmaları yürütmek için kurulan Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM). 1967 yılında imzalanan Brüksel Antlaşması ile var olan üç topluluk;Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve EURATOM, Avrupa Topluluğu (AT) adı altında birleştirilmiştir.

Temeli Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğuna dayanan AT, günümüzde Maastricht(1991) antlaşması ile AB adını almıştır. Avrupa'da barışçıl bir ortamın sağlanması ve refah düzeyinin artırılması amacıyla 6 Avrupa ülkesi (Fransa, Batı Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg) ile başlayan işbirliği ve dayanışma topluluğu, 1 Temmuz 2013 tarihinde Hırvatistan'ında üye olması ile günümüzde 28 ülkeyi içeren bir birliğe dönüşmüştür. 2005 yılında Türkiye ve Hırvatistan'ın AB'ye üyelik müzakereleri birlikte başlatılmıştır. Hırvatistan'ın da tam üyelik statüsü kazanması ile üyelik konumu devam eden sadece iki ülke kalmıştır. Türkiye ve Makedonya'nın da tam üyelik müzakereleri devam etmektedir.

Üyeleri arasında ekonomik işbirliğini ve dayanışmayı gerçekleştirmek amacıyla kurulan topluluk, gümrük birliği temeline dayandırılmıştır. AB, Gümrük birliği(GB) ile malların serbest dolaşımını, üye ülkelerin üçüncü ülkelerle olan ticaretinde ortak hareket etmelerini gerektirmektedir. Bu amaca yönelik olarak birliğe üye ülkeler arasında yapılan ticarete haksız rekabetin önlenmesi ve ortak ticaret politikasının oluşturulması gereği doğmuştur. Oluşturulan GB politikası ile gümrük vergileri ve tarife dışı engelleri tamamen kaldırmanın yanında üçüncü ülkelere karşı Ortak Gümrük Tarifesi uygulanmaktadırlar. Böylece, ihracat yapan üçüncü ülkeler açısından ticaretin yönünü daha az gümrük vergisi uygulayan ülkeye çevirmesi söz konusu olmayacaktır(İktisadi Kalkınma Vakfı,2012,s.7).

AB günümüzde sadece ekonomik değil siyasal, kültürel, hukuksal ve kurumsal yapılarıyla bütünleşmeyi hedef alan birlik (Kerman,2009,s.283) haline dönüşmüştür. Kopenhag(1993) zirvesinde AB'nin genişlemesinin Merkezi Doğu Avrupa Ülkeleri (MDAÜ)'ni de kapsayacağı bildirilerek; aday ülke, gerekli ekonomik ve siyasi koşulları yerine getirdiğinde ve üyelik yükümlülüklerini üstlenebilir duruma geldiğinde katılımın derhal gerçekleşeceği ifade edilmiş, aday bir ülkenin tam üyeliğe kabul edilebilmesi için de ön koşul olarak Kopenhag kriterleri belirlenmiştir.

2. Avrupa Birliği

25 Mart 1957 tarihinde kurucu altı ülke arasında imzalanan Roma Antlaşması, uluslararası topluluk olan Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu oluşturan antlaşmadır. 1 Ocak 1958 tarihinden başlayarak yürürlüğe girmiştir. AT(1967) ve AB(1991) adları ile anılan topluluklar temelleri AET temelli olup, tüm karar ve politikalarında Roma antlaşmasındaki ilkelere dayanan topluluklardır. Roma Antlaşmasında alınan karar(2.Madde) ile topluluğun bir araya getirdiği Avrupa ülkeleri ile ortak pazar kurarak, daha sıkı ticari ilişkilerin oluşturulması, üye ülkelerin ekonomik politikalarının standartlaştırılması yoluyla ekonomik faaliyetlerin uyumlu bir şekilde geliştirilmesi, sürekli ve dengeli bir büyüme hızı ile üye ülkelerde yaşam standardının yükselmesi, demokrasi ve insan haklarına saygının geliştirilmesi ve istikrarın sağlanması hedeflenmektedir.

Bu nedenle aynı antlaşmanın 3. maddesinde; üye ülkeler arasında gümrük vergileri ile malların ithal ve ihracındaki miktar kısıtlamalarının kaldırılması, üçüncü ülkelere karşı ortak bir gümrük tarifesinin ve ortak bir ticaret politikasının oluşturulması, üye ülkeler arasında kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımına ilişkin engellerin ortadan kaldırılmasını, tarım ve taşımacılık alanlarında ortak bir politikanın oluşturulmasını, üye ülkeler arasında rekabetin bozulmamasını sağlayacak bir sistemin kurulmasını, ödemeler dengesindeki sıkıntıların giderilmesi ve ülkelerin ekonomik politikalarının koordinasyonu sağlayacak düzenlemelerin sağlanması, üyeler arasında ticareti artırmak ve ekonomik ve sosyal kalkınma çabasını birlikte sürdürmek, işçilerin istihdam imkanlarını iyileştirmek ve yaşam standartlarının yükseltilmesine katkıda bulunmak için Avrupa Sosyal Fonunun kurulması gibi kararlar alınmıştır(Roma Antlaşması,Madde 3).

Küresel ekonominin ve rekabetin ülke ekonomilerine yansması ve AB'nin hukuksal ve kurumsal yapıları ile bütünleşerek üye ülkelerin kendi aralarında daha rahat ekonomik ilişki kurmaları, üye ülkeler arasında mal, hizmet ve sermayenin hızlı bir şekilde dolaşabilir hale gelmesi, ülkelerin Avrupa ortak pazarına dahil olma isteğini arttıran bir etki yapmıştır. Ayrıca AB'nin uluslararası ekonomide ulaştığı güç, diğer ülkelerin bu pazara girmesini cazip hale getirmiştir(Akçay,2008,s.12).

3. Avrupa Birliğine Üyelik

AB, kuruluşundan itibaren günümüze kadar yedi genişleme süreci ile üye sayısını artırarak 28 ülkeden oluşmaktadır. Üyeleri arasında ekonomik işbirliğini ve dayanışmayı hedef edinen topluluk, üyelik için başlangıçta GB'nin oluşturulması ve birliğe entegrasyonun bu çerçevede yapılması şartını yeterli görmekteydi. 1980'li yılların sonlarında 12 üye ülkeden oluşan toplulukta, AB ile bütünleşmek için ekonomik uyumun yeterli olmadığı, parasal ve siyasal birliğin de kurulmasının gerekli olduğu tartışılmaya başlanmıştır (Arıkan,2006,s.112). Birliğe üye ülkelerin ekonomik, sosyal, kültürel, siyasi ve idari yapılarındaki farklılıklara rağmen, birlik içerisinde ekonomik ve siyasal bütünlüğün sağlanması için AB üyelik koşullarına Maastricht (1991) ve Kopenhag(1993) kriterlerine uyum gerekli görülmüştür.

Doğu Bloku'nun 1989-1990 yıllarında çözülmesi ve Orta-Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ne üye olmak amacıyla gerekli girişimlerde bulunması, AB'nin katılacak ülkelere bir takım yeni kriterler oluşturmasına zemin hazırlayarak, ünlü "Kopenhag kriterleri" ile tam üyelik koşulları belirlenmiştir (Günuğur,2002,s.6).

Kopenhag kriterleri ekonomik ve ağırlıklı olarak siyasi bütünleşmeye yönelik kriterleri içermektedir (Manisalı,2001,s.65). Kopenhag siyasi kriterlere uyum, katılım müzakerelerinin açılması için ön koşul olarak kabul edilmiştir. Bunlar; hukukun üstünlüğü, istikrarlı ve işleyen bir demokrasinin varlığı, insan ve azınlık haklarına saygı gösterilmesidir (Günuğur,2002,s.18). Böylece siyasal bütünleşme, ekonomik bütünleşme kadar önem kazanmıştır (Arıkan,2006,s.112).

Kopenhag ekonomik kriterleri aday ülkenin tüm kurumlarıyla işleyen bir piyasa ekonomisine sahip olması ve üyelerin birlik içi veya üçüncü ülkelerle rekabet edebilme gücüne sahip olması şeklinde ifade edilmektedir (Morgil,2006,s.92). Kopenhag kriterleri kapsamındaki siyasi kriterler ise aday ülkenin tüm kurumsal yapılarıyla; demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve azınlık haklarını güvence altına almasıdır (Günay,2007,s.92). Bunlara ek olarak üyelikten doğacak yükümlülükleri yerine getirebilecek düzenleme ve AB müktesebatına uyum kapasitesinin varlığı gerekmektedir (Manisalı,2001,s.65; Türkiye İlerleme Raporu 2012).

Maastricht kriterleri üye ülke ekonomileri arasındaki farklılıkların giderilmesini sağlamak için hazırlanmış yakınlaşma kriterleridir. Kriterler üye ülkelerin bütçe ve fiyat istikrarını sağlamak amacıyla mali ve parasal politikalara kısıt getirmektedir. Üye ülkelerin borç stokuna ve bütçe açığına kısıt getirmekle birlikte, ülkelerin enflasyon, uzun vadeli faiz oranları ve yerel paranın değer kaybı gibi parasal politikalarına sınır çizmektedir (İnan,2005,s.74-75). Maastricht kriterleri, demokrasi ve dış politikalarda yeni yaklaşımları barındırarak, "Avrupalılık Kimliği" ve "Avrupa Vatandaşlığı" oluşumuna zemin hazırlayan, tek para birimine geçmeye yönelik olarak bir dizi kararları içermektedir. Maastricht Antlaşması'nın 2 ana hedefi vardır: Euro'nun tanıtılması için zemin hazırlayarak ekonomik ve parasal birliğin oluşturulmasıdır.

Böylece AB'ne üyelik koşulları, tek Avrupa (1987) felsefesi doğrultusunda, üye ülkelerin yatırım ve ticaret ortamının geliştirilmesi ve kolaylaştırılması, AB vatandaşlarına daha kaliteli ve güvenli bir ortamın sağlanması (Günay,2007,s.83) hedeflenerek, üyelik koşulları sadece ekonomik değil sosyal, siyasal, kültürel, hukuksal, demokrasi ve insan hakları çerçevesinde bütünleşmeyi sağlayacak şekilde genişletilmiştir.

AB, sonuncusu 2007 yılında gerçekleştirilen toplam yedi genişleme süreci ile günümüzde üye sayısı 28'e ulaşan bir birlik haline gelmiştir. Tablo 1'de görüldüğü gibi üyelik başvurusu en eski olan Türkiye hariç tüm üye ülkeler, 2007 yılındaki genişleme sürecinde üye ülke konumuna geçmiştir. Halen aday konumunda yer alan ülkelerin üyelik başvurularının da 2000'li yıllarda yapıldığı görülmektedir. Adaylık süreci en uzun olan tek ülke konumunda olması itibarı ile Türkiye-AB ilişkileri önem kazanmaktadır. Diğer adayların başvuru yılı ile üyeliğinin gerçekleştiği yıl arasında geçen süre 10 yılı bile geçmemektedir. Oysa Türkiye çeyrek asırdır adaylık konumundan çıkamamıştır.

Genişleme kararı alınan MDAÜ'leri, bağımsızlıklarına yeni kavuşmalarından dolayı yasal ve kurumsal eksikliklerine, ekonomik açıdan piyasa ekonomisi şartlarının yerleşmemesine ve yüksek üretim maliyetlerinin varlığına rağmen yaklaşık 10 yıl gibi kısa bir sürede AB ile entegrasyon sağlayarak üyelik statüsüne geçmiştir. Türkiye'den farkları; ekonomik, sosyal, ve siyasal açıdan Avrupa'lı olmalarıdır. Kişi başına düşen milli gelir açısından Türkiye'den daha iyi durumda olmaları, kültür ve tarihi bağlar açısından AB'ne daha yakın olmaları ve tam üyelik maliyetlerinin Türkiye'den daha az olması, bu ülkeleri üyelik konumuna taşımıştır (Oktay,1998,s.19).

4. Türkiye-AB İlişkileri

Türkiye'nin AB ile üyelik ilişkileri 1959 yılında topluluğa başvurusu ile başlamıştır. Ankara antlaşması (1963) ile Türkiye-AB arasında GB'ne dayanan ve ileride tam üyeliği öngören ortaklık antlaşması imzalanarak (Karadağ,2006,s.16) ilişkileri hukuki temele dayandırılmıştır. O dönemde birliğe üye olmak için gerekli kriterler 2 temel maddeden oluşmakta idi; Avrupa ülkesi olmak ve GB'ne dahil olmak. Birlik üyeleri arasında kurulan ortak pazarda; anapara, işgücü, mallar ve hizmetin sorunsuz ve hızlı hareket edebilmesi için GB'ni sağlamak ekonomik entegrasyonun kurulması açısından önemli aşama olarak görülmektedir. Ekonomik entegrasyon, GB alanında AB mevzuatının Türk hukuk sistemine aktarılmasını, AB norm ve standartlarına uyumu ve işbirliğini gerektirmektedir.

Roma antlaşmasına (8. Madde) göre GB on iki yıllık bir geçiş dönemi sürecinde aşamalı olarak kurulmaktadır. Her bir geçiş dönemi de dört yıllık üç aşamaya bölünmektedir. Her aşamada, girişilecek ve yürütülecek faaliyetler bir bütün olarak gösterilerek yükümlülüklerin yerine getirilip getirilmediğinin tespit edilmesi şartı dahil edilmiştir. Geçiş döneminin toplam süresi, ortaklık antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden itibaren on beş yıl olarak kabul edilmiştir.

Türkiye, AB standartlarına uyum çalışmalarını, 1970 yılında yapılan ve 1973 yılında yürürlüğe koyulan "Katma Protokol" ile çerçevesi belirtilen GB'ne geçiş aşamalarını, hem siyasal hem de ekonomik nedenlerle 1986 yılı yerine 1996 yılında tamamlayarak GB'ne girmiştir.

Türkiye birliğe üyelik başvurusunu 1987 yılında yapmıştır (Manisalı,1988,s.87). Başvuru dönemi; 1973-1986 yılları arasında üç genişleme süreci ile üye sayısını 12 ülkeye çıkararak AB, politik açıdan elde ettiği gücü artırarak, uluslar arası düzeyde etkili ve talebi artan bir birlik haline geldiği (Akçay,2008,s.12) dönemdir. AB Komisyonu, GB'ne geçişin tamamlanmasını ve bir sonraki genişleme sürecinin beklenmesini tavsiye ederek bu başvuruyu geri çevirmiştir (Kılıç vd.,2006.s.100).

Birliğin daha sonra, farklı dönemlerde aldığı kararlarda ve oluşturduğu politikalarda, özellikle de Maastricht(1991) ve Kopenhag(1993) kriterleri olmak üzere, Roma Antlaşması hala yasal temel oluşturmaktadır. Esasında AB'nin yaptığı pek çok antlaşmada, Roma Antlaşması'nın maddeleri AB'nin politikalarını, çıkarlarını ve güvenliğini korumaya yönelik olarak değiştirilmiş veya antlaşmaya yeni maddeler eklenmiştir.

Dolayısı ile Türkiye başvurusundan sonradan alınan bu karar ve kriterlerden muaf tutulmamış ve Helsinki(1999) zirvesinde adaylık statüsüne uygun görülmüştür.

Diğer adaylarda olduğu gibi Türkiye için bir takvim belirlenmemiştir. Daha da ötesi Nice(2000) zirvesinde, AB'nin 10 yıllık genişleme sürecinde Türkiye'ye yer verilmeyerek adaylık statüsü için ivme kazandırılmamıştır (Karluk ve Tonus,2004,s.7).

AB Komisyonu 1998 yılından bu yana, her yıl yayınlanan ilerleme raporlarında gerekçeleri sunmaktadır. Bu raporlarda da belirtildiği gibi AB'nin Türkiye den beklentisi, üyelik müzakerelerinin başlatılmasına engel olan siyasal ve sosyal açılardan üstüne düşen görevleri yerine getirmesidir (Karluk ve Tonus,2004,s.22).

Geçen süre içerisinde Kopenhag kriterleri çerçevesinde, Türk siyasi ve hukuki sisteminde bir dizi reformlar gerçekleştirilmiştir. Topluluk komisyonun Türkiye için yayınladığı son ilerleme raporunda, bütünleşmeye yönelik çalışmaların yeterli olmadığı açıkça ifade edilmektedir. Türkiye'nin tek Avrupa çatısı altında komşu ülkelerle sorunlarını çözen, hukuk ilkelerini ihlal etmeyen, azınlık haklarına saygılı, demokratik üye olarak Avrupa standartlarıyla gerekli uyumu tamamen sağlaması gerektiğini belirtilmiştir. Türkiye'nin, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin(AİHM) kararlarının çoğuna uyduğu ancak bütün kararları uygulamaya geçirmediği belirtilmiştir. Eylül 2011'den bu yana AİHM'ne yapılan toplam 8.010 yeni başvuru ile yeni başvuru sayısının son altı yıldır arttığı belirtilerek, Türkiye'nin AİHM'nin güvence altına aldığı hakları ihlal ettiği sonucuna varmıştır. (Türkiye İlerleme Raporu,2012,s.7-18).

Aynı raporda, ekonomik açıdan da Türkiye'nin yeterli uyumu sağlamadığı belirtilmiştir. Cari açığın 2011'in ilk yarısında da artmaya devam ettiği, enflasyonun büyük ölçüde dalgalı ve yükselen bir eğilim sergilediği, güçlü enflasyonist baskılar ve hızla kötüleşen cari işlemler dengesi göz önünde bulundurulduğunda, para politikasının belirlenmesinin oldukça karmaşık bir hal aldığı belirtilerek, GB çerçevesinde gerçekleştirilmesi gereken ilerlemelere devam edilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Türkiye İlerleme Raporu,2012,s.46). Parasal politika konusunda bazı ilerlemeler kaydedilmiş olduğu ve bu alandaki uyumun ileri düzeye çekildiği ancak yeterli olmadığı vurgulanmıştır (Türkiye İlerleme Raporu,2012,s.63). Sonuç olarak Türkiye, 2012 yılı itibari ile ekonomik ve politik görevlerini yerine getirememiştir ve aday ülke konumunda kalmaya devam etmektedir.

Diğer yandan, tam üyelik için gerekli koşul olarak öne sürülen Maastricht kriterlerinin, üye konumundaki bazı ülkeler tarafından tamamen gerçekleştirilemediği; özellikle bütçe açıklarının büyüme eğiliminde olduğu (İnan,2005,s.86) ve GSYİH' nın %3' ünü aşmama kriterini sağlayamadığı görülmektedir (Kocağ ve Bakan,2013,s.963). Euro alanına dahil olan ülkelerin bir kısmı ise Maastricht parasal kriterlerini karşılamada fazla bir sorun yaşamamasına rağmen, mali kriterlerden kamu borcu kriterini sağlamada sorun yaşamaktadır. Özellikle Euro alanının önemli ülkelerinden olan Almanya ve Fransa'nın 2003 yılı verilerine göre mali kriterleri karşılayamamaları dikkat çekicidir (Akçay,2006,s.22).

Türkiye – AB ilişkilerinde yaşanan bu uzun yolculukta, Türkiye için 1998-2012 yılları arasında yayınlanan ilerleme raporlarında, AB' nin özellikle Kopenhag siyasi kriterlere uyum ve ekonomik istikrar konularındaki beklentilerinin tamamlanamadığı belirtilmektedir. Hazırlanan müzakere belgelerinin dikkatli ve tarafları (Türkiye'yi - Türkiye' nin adaylığı konusunda isteksiz devletleri) rahatsız etmeyecek bir şekilde hazırlandığı izlenimi bırakmaktadır (Arıkan,2006,s.238). Bunda

Türkiye'nin eksiklikleri olduğu kadar AB'nin genişleme sürecindeki sıkıntı ve tereddütleri de rol oynamaktadır (Uysal,2001,s.151).

Bir sonraki bölümde, AB'nin tam üyelik sürecinde aldığı kararlarda, siyasi kriterlerinin ekonomik kriterlerin önüne geçip geçmediği araştırılacaktır. Bu bağlamda, Türkiye ekonomisi 2002-2011 verilerine dayanılarak Maastricht kriterleri yanı sıra bazı ekonomik gelişmişlik kriterleri çerçevesinde değerlendirilecek ve ekonomik anlamda geldiği aşama tespit edilmeye çalışılacaktır.

4. Veri ve Yöntem

4.1. Veri

Çalışmanın örnek setini (Tablo 1) AB'nin kurucu ve eski üyeleri (A grubu) ile 2004 yılı ve sonrasında üye/aday olan ülkeler (B grubu) olmak üzere toplam 30 ülkeye ait 2002-2011 dönemini kapsayan 8 adet (Tablo 2) ekonomik gelişmişlik kriteri oluşturmaktadır.

Tablo 1
Çalışmada Örnek Olarak Seçilen Ülkeler

A grubu ülkeler	Üyelik Başvuru	Tam üyelik	B grubu ülkeler	Üyelik Başvuru	Tam üyelik
Belçika	-	Kurucu	Çek Cumh.*	1996	2004
Danimarka	1967	1973	Estonya*	1996	2004
Almanya	-	Kurucu	Kıbrıs*	1990	2004
Yunanistan	1975	1981	Letonya*	1996	2004
İspanya	1976	1986	Litvanya*	1996	2004
Fransa	-	Kurucu	Macaristan*	1994	2004
İrlanda	1967	1973	Malta*	1990	2004
İtalya	-	Kurucu	Polonya*	1994	2004
Lüksemburg	-	Kurucu	Slovenya*	1996	2004
Hollanda	-	Kurucu	Slovakya*	1995	2004
Avusturya	1989	1995	Bulgaristan**	1996	2007
Portekiz	1976	1986	Romanya**	1995	2007
Finlandiya	1992	1995	Türkiye	1987	-
İngiltere	1967	1972	Hırvatistan***	2003	2013
İsveç	1991	1995	İzlanda	2009	-

* Mayıs 2004'te tam üyelik statüsü kazanan ülkeler, ** 2007'de tam üyelik statüsü kazanan ülkeler,

*** 2013 yılında tam üyelik statüsü kazanmıştır

Çalışmanın veri setini, 2002-2011 dönemi için ülkelerin bazı ekonomik gelişmişlik kriterleri (göstergeleri) ve Maastricht kriterleri oluşturmaktadır. Bu kriterler Tablo 2’de verilmektedir. Çalışmanın verileri AB web sitesinde yayınlanan istatistiksel veri tabanından alınmıştır² Veri seçiminde mümkün olduğu kadar, yıllar itibarıyla eksik veri içermeyen kriterlerin kullanılmasına dikkat edilmiştir.

Tablo 2

Çalışmada Kullanılan Ekonomik Gelişmişlik Kriterleri

Kod	Kriter Adı	Tanım ve Hesaplanışı
Brt_Borç	Brüt Borç	Brüt borç/Gayrisafi Milli Hâsıla (GSMH)
Kamu_den	Kamu Dengesi	[Kamu alacağı (+) ya da Kamu Borcu(-)] / GSMH
Enf	Enflasyon oranı	
GSMH_art_or	GSMH büyüme oranı	Kişi başına düşen reel GSMH’nın geçen yıla göre artış oranı
İstih_oranı	İstihdam oranı	20-60 yaş arasındaki çalışan sayısının toplam nüfustaki aynı yaş grubu sayısına oranı
İşgücü_ver	İşgücü verim. artış oranı	Bir önceki yıla göre çalışma saati başına işgücü verimliliği artış oranı, indeks:2005=100
AG	Araştırma ve geliştirme harcamaları oranı	Toplam araştırma geliştirme harcamaları/ GSMH
Eğit_oranı	Eğitim harcamaları oran	Toplam eğitim harcamaları/ GSMH

4.2. Yöntem

Çalışmada öncelikle Tablo 2’de verilen ekonomik gelişmişlik kriterlerinin iki grup (A grubu ve B grubu) ülke arasında anlamlı farklılık gösterip göstermediği test edilmiştir. Her bir kriter için grup ortalamaların eşitliğini test eden hipotezler aşağıdaki gibidir.

² <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>

$$H_0 : \mu_A = \mu_B \quad H_A : \mu_A \neq \mu_B$$

Tablo 3’de söz konusu ekonomik kriterlerin iki grup ülke için grup ortalamaları için tek yönlü (faktörlü) ANOVA testi sonuçları verilmektedir. Tabloda Wilks’ lambda değerine karşılık gelen F istatistiklerinin anlamlılık düzeylerine bakıldığında, iki ülke grubu arasında tüm ortalamalar yüksek düzeyde anlamlı farklılık göstermektedir. Tüm kriterler için H_0 hipotezi reddedilmiştir. Kriterler ülkeleri yüksek derecede ayırt edici özelliğe sahiptir.

Tablo3

Ekonomik Gelişmişlik Kriterlerinin A ve B Grubu Ülkeleri Arasındaki Grup Ortalamalarının Eşitlik Testi Sonuçları

Kriterler	A grubu		B grubu		Test istatistikleri		
	Ort.	Std.Sap.	Ort.	Std.Sap	Wilks' λ	F ist.	Anlam.
Brt_Borç	55,89	25,16	37,59	21,12	0,869	31,93	0,000
Kamu_den	-1,46	3,50	-3,35	3,07	0,925	17,00	0,000
Enf	2,41	1,65	5,26	6,12	0,899	23,63	0,000
GSMH_art_or	1,11	3,00	3,52	5,50	0,927	16,67	0,000
İstih_oranı	70,87	5,40	65,71	7,98	0,870	31,53	0,000
İşgücü_ver	36,52	13,17	10,74	4,95	0,395	323,73	0,000
AG	1,91	0,90	0,77	0,38	0,614	132,45	0,000
Eğit_oranı	5,41	1,15	5,00	1,10	0,967	7,12	0,008

Tablo 3’deki test sonuçları bir sonraki bölümde gerçekleştirilecek olan diskriminant analizi için önem taşımaktadır. Çünkü diskriminant modelinin tahmininde bu kriterler bağımsız değişken (açıklayıcı değişken) olarak kullanılacağından, bu kriterlerin grupları ayırım gücünün yüksek olması önem taşımaktadır.

4.2.1. Diskriminant Analizi

Diskriminant analizindeki amaç daha önce değinildiği gibi örnek setini oluşturan ülkeleri AB’nin kurucu/eski üyeleri (A grubu) ve 2004 yılı ve sonrasında üye/aday olan ülkeler (B grubu) olmak üzere iki gruba ayırıp bu gruplar arasında ekonomik kıyaslama gerçekleştirebilmektir. Bu doğrultuda aşağıdaki standart kanonik diskriminant modeli tahmin edilmiştir. Modelde bağımlı değişken (D_i) grupları ifade edecek şekilde nominal ölçekte, bağımsız değişkenler ise oran ölçeğinde ekonomik gelişmişlik kriterleridir³.

³ Bağımsız değişkenlerin standart değerlere dönüştürülmesi ile tahmin edilen diskriminant modeline standart kanonik diskriminant modeli adı verilir.

$$D_i = \mathbf{b}_1(\text{Brt_Borç}) + \mathbf{b}_2(\text{Kamu_den}) + \mathbf{b}_3(\text{Enf}) + \mathbf{b}_4(\text{GSMH_art_or}) + \mathbf{b}_5(\text{İstih_oranı}) + \mathbf{b}_6(\text{İşgücü_ver}) + \mathbf{b}_7(\text{A\&G}) + \mathbf{b}_8(\text{Eğit_oranı})$$

Diskriminant modelinin katsayıları (\mathbf{b}_k), diskriminant skorlarına (D_i) ait gruplar arası hata kareleri toplamının grup içi hata kareleri toplamına oranının maksimize edilmesi ile tahmin edilir. İki gruplu (A ve B) diskriminant analizinde aşağıdaki lambda (λ) oranı maksimize edilir;

$$\text{Maks. } \lambda = \frac{\left(\bar{D}_A - \bar{D}_{AB} \right)^2 + \left(\bar{D}_B - \bar{D}_{AB} \right)^2}{\frac{\sum_{i=1}^{N_A} \left(D_{Ai} - \bar{D}_A \right)^2}{N_A - 1} + \frac{\sum_{i=1}^{N_B} \left(D_{Bi} - \bar{D}_B \right)^2}{N_B - 1}} \quad (2)$$

Burada,

$D_i = 1$ 'nolu eşitlikte verilen ülke i 'ye ait diskriminant skoru,

\bar{D}_{AB} = Tüm ülkelere ait diskriminant skorları ortalaması,

\bar{D}_{Ai} = A grubu ülkesi i 'ye ait diskriminant skorları ortalaması,

\bar{D}_{Bi} = B grubu ülkesi i 'ye ait diskriminant skorları ortalaması,

N_A = A grubu örnek sayısı,

N_B = B grup örnek sayısıdır.

2'nolu eşitlikte verilen oranın maksimize edilmesi ile modele ait tahmin edilen katsayılar aşağıdaki 3'nolu eşitlikte verilmektedir.

$$D_i = 0,250(\text{Brt_Borç}) + 0,182(\text{Kamu_den}) - 0,215(\text{Enf}) - 0,180(\text{GSMH_oranı}) + 0,248(\text{İstih_oranı}) + 0,795(\text{İşgücü_ver}) + 0,508(\text{A\&G}) + 0,118(\text{Eğit_oranı}) \quad (3)$$

Tahmin edilen 3'nolu diskriminant modelinin geçerli olup olmadığı aşağıdaki hipotezlerle sınanmıştır:

$H_0 : \mu_{D_A} = \mu_{D_B}$ (Gruplara ait diskriminant skorları ortalamaları birbirinden istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemektedir).

$H_A : \mu_{D_A} \neq \mu_{D_B}$ (Gruplara ait diskriminant skorları ortalamaları birbirinden istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir).

Tablo 4
Tahmin Edilen Diskriminant Modeline Ait Test İstatistikleri

Wilks'				
Lambda	Ki-kare	S.D.	Anlamlılık	Kanonik Korelasyon
0,292	255,083	8	0,000	0,842

Tablo 4’de modele ait test istatistikleri SPSS çıktısı olarak verilmektedir. Yukarıdaki hipotezlerin sınanması için Wilks’ lambdaya karşılık gelen ki-kare istatistiğine bakılır. Wilks’ lambda istatistiği, 0 ile 1 arasında yer alır. 0’a daha yakın olması diskriminat skorlarına ait grup ortalamalarının birbirinden farklılık gösterdiği anlamına gelir. 1’e daha yakın olması grup ortalamalarının birbirinden farklılık göstermediği anlamına gelir. 1’e eşit olması, grup ortalamalarının hiç farklılık göstermediği anlamına gelir. Wilks’ lambda değerine karşılık gelen ki-kare istatistiğinin anlamlılık düzeyi oldukça yüksek olduğundan, H_0 yokluk hipotezi reddedilmiştir. Dolayısı ile tahmin edilen diskriminant modeli geçerlidir. Tablo 3’de son sütunda yer alan kanonik korelasyon (canonical correlation) katsayısı gruplar arası hata kareleri toplamının toplam hata karelerine olan oranının kareköküdür:

$$Kan.kor. = \sqrt{\frac{\left(\bar{D}_A - \bar{D}_{AB}\right)^2 + \left(\bar{D}_B - \bar{D}_{AB}\right)^2}{\frac{\sum_{i=1}^N \left(D_{ABi} - \bar{D}_{AB}\right)^2}{N-1}}} \quad (4)$$

Kanonik korelasyon, örneklemdaki toplam değişimin gruplar arasındaki farklılık tarafından açıklanma oranını vermektedir. Yani diskriminant modelinin grupları açıklama gücünü göstermektedir. Kanonik korelasyon katsayısı 0,842 olup diskriminant modelinin açıklama gücünün oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.

Tahmin edilen 3’ünlü diskriminant modeli ülkelere ait diskriminant skorunu vermektedir. Diskriminant skorunun yüksek olması söz konusu ülkenin çalışmada kullanılan ekonomik kriterler açısından iyi durumda olduğunu, skorunun düşük ya da negatif olması ise tam tersine ülkenin ekonomik durumunun iyi olmadığına işaret etmektedir. Dolayısıyla aday ülkeler dikkate alındığında skoru yüksek olan ülkelerin birliğe üyelik şansı yüksek, skoru düşük ya da negatif olanların ise şansı düşük olacaktır.

3’ünlü modelin katsayıları incelendiğinde skora en büyük katkısı 0,795 katsayısı ile işgücü verimliliği artış oranı sağlamaktadır. Bunu sırasıyla; 0,508 katsayısı ile araştırma geliştirme harcamaları, 0,250 katsayı ile brüt borç, 0,182 katsayısı ile kamu dengesi ve 0,118 katsayısı ile eğitim harcamaları oranı takip etmektedir. Teorik beklentiye uygun olarak enflasyonun katsayısı -0,215 olup, ülke skoruna negatif etkide bulunmaktadır. GSMH artış oranı katsayısının negatif olmasının (-0,180) nedeni, A grubu ülkelerinin büyüme oranlarının genel olarak düşük, B grubu ülkelerinin büyüme oranlarının yüksek olmasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 5
Tahmin Edilen Diskriminant Modelinin Sınıflandırma Başarısı

Gerçek grup	<i>Model tarafından tahmin edilen grup</i>	
	A grubu	B grubu
A grubu	%91,4	%8,6
B grubu	%11,9	%88,1

Tahmin edilen diskriminant modelinin sınıflandırma başarısı Tablo 5’de verilmektedir. Eğer bir ülkeye ait diskriminant skoru (D_i) \geq kritik değer (cutoff-value) ise model ülkeyi A grubu olarak, (D_i) $<$ kritik değer ise B grubu olarak sınıflandırmaktadır. Burada kritik değer, grupların sayısı eşit olduğu için $[A \text{ grubu ortalaması } (1,375) + B \text{ grubu ortalaması } (-1,741)]/2 = -0,183$ dür.

Tablo 5’de görüldüğü gibi model A grubu ve B grubu ülkelerini sırasıyla %91,4 ve %88,1 oranlarıyla doğru, %8,6 ve %11,9 oranlarıyla ise yanlış olarak tahmin etmiştir.

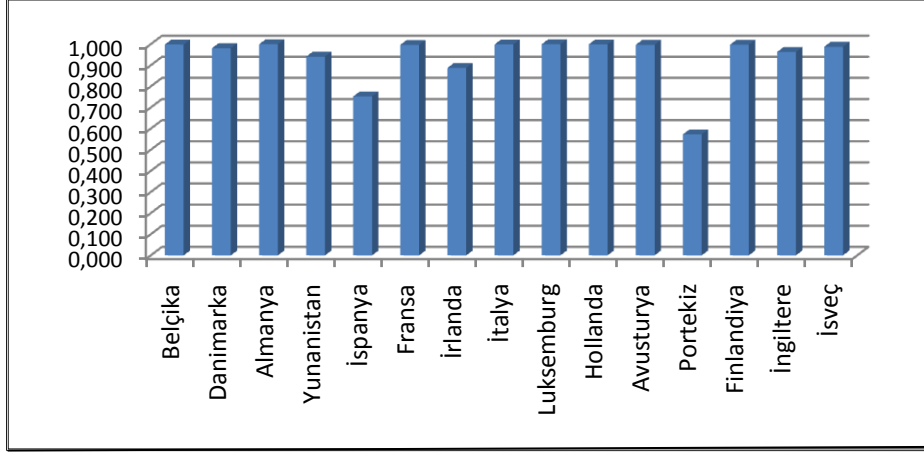
Daha önce de belirtildiği gibi, diskriminant skorunun yüksek olması, söz konusu ülkenin ekonomik açıdan iyi durumda olduğunu, skorunun düşük ya da negatif olması, tam tersine ülkenin ekonomik durumunun iyi olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla, aday ülkeler söz konusu olduğunda skoru yüksek olan ülkenin birliğe üyelik şansı yüksek, skoru düşük yada negatif olanın ise şansı düşük olacaktır. Örneğin, halen AB birliğine aday statüsünde olan İzlanda’nın 2011 yılına ait diskriminant skoru 1,923, Türkiye’nin ise -3,138’dir. Bu skorlara göre İzlanda’nın birliğe tam üyelik şansı Türkiye’den çok daha fazladır.

Standart kanonik diskriminant modelinin skorları aslında standart değerler olduğundan bu değerler standart normal dağılımda z değerine karşılık gelmektedir. Ülkelerin diskriminant skorları arasındaki farkı daha da netleştirmek için diskriminant skorlarına karşılık gelen olasılık değerleri, kümülatif standart normal dağılım fonksiyonu kullanılarak aşağıdaki 4’ nolu eşitliğe göre hesaplanabilir⁴. Diskriminant skorlarına karşılık gelen kümülatif olasılıklar bir bakıma aday ülkelerin AB’ne üyelik olasılığı olarak nitelendirilebilir.

Çalışmada, 2011 yılı için İzlanda’nın diskriminant skoruna (1,923) karşılık gelen kümülatif olasılık değeri 0,999, Türkiye’nin skoruna (-3,138) karşılı gelen kümülatif olasılık değeri 0,000 olarak hesaplanmıştır. Bu skorlara göre İzlanda’nın birliğe tam üyelik olasılığı B grubu ülkelerin tümünden yüksek olup, A grubunda yer alan ülkelerin olasılıkları ile aynı düzeydedir. Türkiye’nin üyelik olasılığı ise sıfıra çok yakındır.

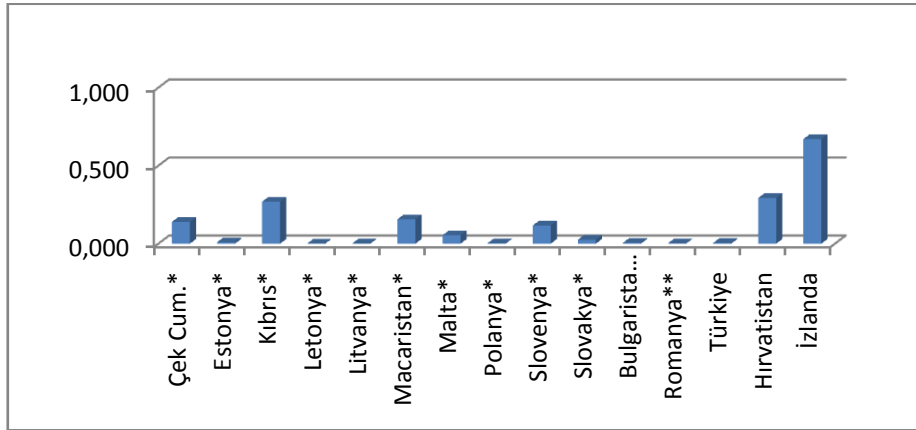
Genel bir karşılaştırma yapmak amacıyla, sırasıyla Şekil 1 ve Şekil 2’de A grubu ve B grubu ülkelere ait on yılın (2002-2011) ortalama üyelik olasılıkları verilmektedir.

⁴ SPSS programı diskriminant analizi içinde bu olasılıkları doğrudan hesaplamaktadır.

Şekil 1

AB'nin Kurucusu ve Eski Üye Statüsünde Olan Ülkelere Ait On Yıllık Üyelik Olasılıkları Ortalamaları (A grubu)

Şekil 2

2004 Yılı ve Sonrasında AB'ye Üye Olan ve Halen Adaylık Statüsü Devam Eden Ülkelerin On Yıllık Üyelik Olasılıkları Ortalamaları (B grubu)

Şekil 1 ve Şekil 2 karşılaştırıldığında A grubu ve B grubu ülkelerinin on yıllık olasılık ortalamaları büyük farklılıklar göstermektedir (İzlanda hariç). A grubu ülkelerinin ekonomik durumlarının, bu çalışmada kullanılan ekonomik kriterler (Tablo 2) açısından B grubu ülkelere göre çok daha iyi olduğu görünmektedir.

Ayrıca Şekil 2'de görüldüğü gibi İzlanda ve Hırvatistan gibi ülkelerin durumu, 2004 ve sonrasında adaylık statüsü kazanan diğer ülkelerin durumlarından daha iyi olduğu görülmektedir. Hırvatistan belirlenen takvim doğrultusunda, Temmuz 2013'te tam üyelik statüsü kazanmıştır. Ayrıca Türkiye'den daha sonra aday olan ve 2004 yılı

ve sonrasında tam üyeliğe geçen Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya, Bulgaristan ve Romanya gibi ülkelerin durumlarının da Türkiye'den pek de farklı olmadığı görülmektedir.

5. Sonuç

Yaklaşık 50 yıldır süren AB-Türkiye ilişkisinde Türkiye birliğe girme kararlılığını daima sürdürmüş, ancak yükümlülüklerini tam olarak yerine getirememiştir. Birliğe girmek için ekonomik entegrasyon yeterli olmamakta; aynı zamanda kurumsal yapıları ve standartları ile demokrasi kültürünün yerleşmesi, insan hakları ve temel özgürlüklerde ilerleme kaydetmesi gerekmektedir. Türkiye'nin 1993 yılından itibaren adaylık müzakerelerinin başlaması için ön koşul olarak öne sürülen Kopenhag kriterlerini tamamlama doğrultusunda eksiklikleri hep konu edilerek, adaylık statüsüne engel teşkil etmektedir.

AB'nin Türkiye'den beklentisi, üyelik müzakerelerinin başlatılmasına engel olan siyasal ve sosyal açılardan üstüne düşen görevleri yerine getirmesidir (Karluk ve Tonus,2004,s.22). Diğer yandan da AB komisyonu, Helsinki(1999) zirvesinde alınan karar doğrultusunda diğer aday ülkelere uyguladığı gibi, Türkiye'nin reformlarını hızlandıran ve destekleyen bir katılım öncesi stratejiden (Türkiye İlerleme Raporu,2004,s.3) yararlanmasını sağlamalıdır.

Bu çalışmada yapılan diskriminant analizi de bu doğrultuda değerlendirme yapılmasını destekleyen sonuçlar ortaya koymaktadır. Türkiye ile benzer ekonomik göstergelere sahip ülkelerin adaylık statüsüne geçmiş olması, siyasi kriterlerin ön planda tutulduğu izlenimini vermektedir. Bu çalışmanın sonuçları Kılıç (2005) ve Kılıç vd. (2006) tarafından gerçekleştirilen çalışmalar ile aynı doğrultudadır.

Türkiye'nin üyelik statüsü kazanabilmesi için ekonomik kriterlerini daha üst seviyeye taşıması gerektiği gibi, bundan daha önemlisi siyasi, sosyal, kültürel ve sosyal alanlardaki standartlarını, AB standartlarına yükselmesi ve demokrasi kültürü ve insan hakları bakımında ilerleme kaydetmesi gerekmektedir. Bu, AB'ne girmenin ötesinde Türkiye'nin gelişmesi anlamında önem taşımaktadır. Türkiye siyasal ve ekonomik entegrasyonun yüklediği sorumlulukları, en azından kendi vatandaşlarının yaşam kalitesini ve refahını artırmak adına tamamlamak zorundadır.

2013 Haziran'ında yaşanan AB-Türkiye ilişkilerindeki sıkıntılar, uyum çalışmalarını henüz tamamlamayan Türkiye'nin üyelik sürecini daha da uzatma ihtimalini taşımaktadır. Yapılan anlaşma ve alınan kararların bağlayıcılığı(Karluk ve Tonus,2004,s.22) dikkate alındığında şartlar ne olursa olsun, Türkiye'nin siyasal, sosyal ve kültürel alanlarda uyum çalışmalarını devam ettirmesi ülke yararına olacaktır.

Kaynakça

- Akçay, B. (2006), "Euro alanın ekonomisine ilişkin bir değerlendirme", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 5, No 2, s. 1-27.
- Akçay, B. (2008), "Avrupa Birliğinin ekonomik kriterleri ve Türkiye", *Maliye Dergisi*, Sayı 155, s. 1-38.
- Arıkan, H. (2006), "An awkward candidate for EU membership?", Ashgate Publishing, Hampshire.

- Günay, E. N. Ö. (2007), “Avrupa Birliği uyum sürecindeki Türkiye’nin Maastricht kriterlerine göre performansı”, *Avrupa Araştırma Dergisi*, Cilt 15, Sayı 1, s.83-15
- Günüğur, Haluk (2002). Türkiye-AB ilişkileri son gelişmeler, İzmir Ekonomi Üniversitesi, Yayın No:121.
- İktisadi Kalkınma Vakfı (2012), “Adaylık süreci”, <http://www.ikv.org.tr> 14.2.2013.
- İnan, A. (2005), “Avrupa Birliği ekonomik yaklaşımı: Lizbon stratejisi ve Maastricht kriterleri”, *Bankacılık Dergisi*, Sayı 52, s. 67-86.
- Karadağ, N.C. (2006), “Elektronik ticaretin vergilendirilmesi konusunda Avrupa birliğinde yapılan düzenlemeler ve Türkiye’nin uyumu”, Nobel Kitabevi, Adana.
- Karlık, R. ve Tonus, Ö. (2004), “Avrupa Birliği’nin genişleme perspektifinde Türkiye’nin yeri”, 5-9 Mayıs 2004 Türkiye İktisat Kongresi.
- Kerman, Uysal (2009), “Avrupa Birliği: Yerel yönetimler ve bölgesel yönetimler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:14, S:1, s.273-286.
- Kılıç, S.B. (2005), “Avrupa Birliği’ne üye ve aday ülkelerin bazı temel makro ekonomik kriterlere göre sınıflandırılması: Çok kriterli karar alma analizine dayalı bir modelin tahmini”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 14, Sayı 2, 2005, s.339-352
- Kılıç, S.B., Cin, M.F. ve Lopcu, K. (2006), “Turkey as a candidate country for full membership in the European Union: A comparison with Maastricht criteria”, *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, Sayı:246, s.98-109.
- Kocağ, E. K. ve Bakan, S. (2013), “Avrupa Birliği’ne üyeliğin Maastricht kriterleri çerçevesinde ekonomik istikrar açısından değerlendirilmesi”, *International Journal of Social Science*, Vol. 6, Issue 1, p.941-966.
- Manisalı, E. (1988), “Turkey and European community problems and prospects”, In: Manisalı, E. (Ed.2009), Turkey’s place in Europe and in the middle east, Economic, political and cultural dimensions, 4th International Girne Conferences-1988, Okan Üniversitesi Yayınları, s.7-92, İstanbul.
- Manisalı, E. (2001), “İç yüzü ve perde arkasıyla Avrupa çıkmazı”, Otopsi yayınevi, İstanbul.
- Morgil, O. (2006), “Kopenhag ekonomik kriterleri ve Türkiye’nin uyum süreci”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 5, No 2, s.91-102.
- Oktay, Müjde (1998). “AB’nin 12-13 Aralık 1997 Lüksemburg Zirvesinde Aldığı Genişleme Kararının Türkiye’deki Toplumsal Akıl Tarafından Değerlendirilmesi”, İstanbul Sanayi Odası, Gümrük Birliği Genişleme Ofisi, Yayın No.1998/7. İstanbul.
- Türkiye 2012 İlerleme Raporu (2012), http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2012_ilerleme_raporu_tr.pdf, 5.2.2013
- Uysal, C. (2001), Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin tarihsel süreci ve son gelişmeler, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (1), s.140 – 153.

